

آسیب شناسی پژوهش نیل رایینسون دربارهٔ دجال

^۱ حسن رضایی هفتادری

^۲ سیفعلی زاهدی فر

چکیده

شناخت دقیق آرای مستشرقان درباره معارف اسلامی و نقد علمی دیدگاه‌های آنان، برای مسلمانان دارای ضرورتی انکارناپذیر است. به همین منظور، در پژوهش حاضر تلاش شده است با روش توصیفی- تحلیلی، به معرفی و آسیب شناسی مقاله دجال در «دایرة المعارف قرآن لیدن» پرداخته شود. «نیل رایینسون»، نویسنده مقاله، مطالب مربوط به دجال را با استناد به کتاب مقدس و روایات اسلامی بررسی کرده است. رویکرد تطبیقی بین کتاب مقدس و روایات اسلامی که در مقاله یادشده به چشم می‌خورد، از محاسن آن محسوب می‌شود. استفاده از برخی روایات اسلامی ضعیف در توضیح پاره‌ای از مطالب مربوط به دجال، از جمله وجوه ضعف پژوهش نویسنده به شمار می‌آید.

واژگان کلیدی: نیل رایینسون، دجال، کتاب مقدس، روایات اسلامی.

خاورشناسان، حاصل پژوهش‌های خود را دربارهٔ معارف اسلامی در قالب مقالات، کتاب‌ها و دایرةالمعارف‌ها، به جهان علم عرضه کرده‌اند. شناخت دقیق این آثار و دیدگاه‌های مطرح شده در ضمن آن‌ها، ضرورتی انکارناپذیر به نظر می‌رسد؛ زیرا در پس خلق برخی از این آثار، اهداف استعماری و تبشیری نهفته است. افزون بر این، شبهه‌ها و انتقادهایی دربارهٔ معارف اسلامی و قرآنی در لابه‌لای مطالب این آثار، به چشم می‌خورد. لزوم شناخت درست اسلام پژوهی امروز در غرب، آن‌گاه دوچندان می‌شود که به یاد آوریم عالمان مسلمان در گذشته، همواره خود را به پاسخ‌گویی انتقادات و اعتراض‌های یهود و نصارا ملزم می‌دانستند؛ چنان‌که امامان بزرگوار شیعه، مانند امام صادق و امام رضا علیه‌السلام از پیشگامان مناظره با مخالفان اسلام و پیروان دیگر ادیان بودند. آنان با حضور در مجالس مناظره، شبهه‌ها و پرسش‌های اهل کتاب و زنادقه را پاسخ می‌گفتند. و این، در حالی است که دیدگاه‌های خاورشناسان درباره معارف اسلامی، در مراکز پژوهشی علوم اسلامی ایران چندان بررسی نشده است. نوشتار حاضر، به معرفی و آسیب‌شناسی مقالهٔ دجال در دایرةالمعارف قرآن لیدن می‌پردازد.

۱. نیل رابینسون

برای آشنایی با نویسندهٔ مقالهٔ دجال، ابتدا اطلاعاتی دربارهٔ زندگی‌نامهٔ علمی او عرضه می‌شود:

۱-۱. زیست‌شناخت

نیل رابینسون در بریتانیا دیده به جهان گشود. وی از دانشگاه آکسفورد کارشناسی ارشد و از دانشگاه بیرمینگام (Birmingham) دکتری خود را دریافت کرد. او استاد برجستهٔ مطالعات اسلامی و عضو کانون پژوهش‌های ایران باستان محسوب می‌شود. رابینسون به زبان‌های عربی، عبری، یونانی و سریانی تسلط دارد. وی به عنوان مربی ارشد دین پژوهی، در دانشگاه لیدز (Leeds) و به عنوان استاد مطالعات اسلامی، در دانشگاه ساگانگ (Sogang) سئول و دانشگاه ویلز (Wales) خدمت کرد. او عضو هیأت علمی پژوهشی دانشگاه بردفورد

(Bradford) بود و از این دانشگاه برای گذراندن فرصت مطالعاتی یک ساله در دانشگاه سوربن، بورس به دست آورد. رابینسون در این فرصت مطالعاتی، به بررسی تفاسیر کهن اسلامی پرداخت.

۱-۲. آثار

رابینسون تعدادی مقاله قابل توجه دارد. موضوع پژوهش‌های وی در حال حاضر، درباره سیاست اسلام معاصر و نظریه پردازان کنونی مسلمان است. مهم‌ترین آثار او بدین قرارند: *Islam: A Concise Introduction* (Georgetown University Press, 1999).

«اسلام: معرفی مختصر»

«Clay», in *Encyclopaedia of The Qurān*, (Leiden, Brill, 2001).

«گل»

Discovering the Qur'an: a Contemporary Approach to a Veiled Text (Georgetown University Press, 2004)

«فهم قرآن؛ نگرشی نو به نصی کنایه آمیز»

«Jesus», in *Encyclopaedia of The Qurān*, (Leiden, Brill, 2003).

«عیسی» (این اثر را حسن رضایی هفتادر ترجمه کرده و در حال چاپ است).

Christ in Islam and Christianity: The representation of Jesus in the Qur'an and the Classical Muslim Commentaries (State University of New York Press, 1991)

«مسیح در اسلام و مسیحیت؛ تصویر عیسی در قرآن و تفاسیر کهن اسلامی»

Jesus and Mary in the Qurān. Some neglected affinities, in *Religion*

20 (1990), 161-75. «عیسی و مریم در قرآن؛ برخی شباهت‌های فراموش شده».

«Crucifixion», in *Encyclopaedia of The Qurān*, (Leiden, Brill, 2001).

«تصلیب»

Abd al-Razzaq al-Qashani's comments on sura nineteen (1-40), Is-

lamochristiana/ Dirasat Islamlya Maslblya (Rome) 17 (1997).

«تفسیر عبدالرزاق کاشانی بر چهل آیه نخست سوره مریم»

Christian and Muslim perspectives on Jesus in Qur'an,
Fundamentalism and tolerance: an agenda for theology and society,
edited by A. Linzey & P. Wexler. London: Bellew, 1991.

«دیدگاه‌های مسیحی و اسلامی درباره عیسی قرآنی»

Creating birds from clay: a miracle of Jesus in the Qur'an and in classical Muslim exegesis, The Muslim World (Hartford, CT, USA) 79i (1989).

«ایجاد پرنده از گل؛ معجزه‌ای از عیسی در قرآن و تفاسیر متقدم اسلامی»

The dynamics of the Qur'anic discourse, The Koran: critical concepts in Islamic studies, edited by Colin Turner, London & New York: Routledge Curzon, 2004, vol. 3, pp. 274-304. Originally published as part of *Discovering the Qur'an*, London: SCM Press, 1996.

«پویایی گفتمان قرآنی»

Hands outstretched: towards a re-reading of Surat al-MaYda, Journal of Qur'anic Studies/ Majallat al-Dirasat al-Qur'anfya (London) 3i (2001).

«دستان مبسوط الاهی؛ قرائتی جدید از سوره مائده»

Sayyid Qutb attitude towards Christianity: Sura 9. 29-35 in Fizalal al-Qur'an, Islamic interpretations of Christianity, edited by L. Ridgeon, Richmond: Curzon, 2001.

«نگرش سید قطب به مسیحیت در تفسیر آیات ۲۹-۳۵ سوره توبه در فی ظلال القرآن»

Sectarian and ideological bias in Muslim translations of the Qur'an,

Islam and Christian-Muslim Relations 8iii (1997).

«تمایلات مذهبی و فرقه‌ای در ترجمه‌های مسلمانان از قرآن»

The structure and interpretation of Surat al-Mu'minun, Journal of Qur'anic Studies/ Majallat al-Dirasat al-Qur'aniyya (London) 2i (2000) pp. 89-106; also in: *The Koran: critical concepts in Islamic studies*, edited by Colin Turner, London & New York: Routledge Curzon, 2004.

«ساختار و تفسیر سوره مؤمنون»

(Robinson, 2001, vol.1: 339-341; id., 2001, vol.1: 487-489; id., 2003, vol.3: 7-20; Bowen, 2001, vol.1: 234; ۵۳۳-۵۳۲: ۱۳۹۱: کریمی نیا، ۲۰۰۳).

۲. محتوای مقاله دجال

خلاصه‌ای از مطالب مقاله دجال در ادامه بیان می‌شود:

۱-۲. ریشه شناسی واژه دجال

آقای رایبسون درباره واژه دجال می‌نویسد:

احتمالاً مسلمانان از مسیحیان سریانی زبان درباره دجال آموخته‌اند؛ زیرا دجال عربی، از «دجال» سریانی به معنای دروغگو یا دروغین گرفته شده است. از این-رو، «الدجال» در لغت به معنای دروغگوست. با این حال، لغت نگاران سده‌های میانی، کوشیدند دجال را مشتق از ریشه‌ای عربی نشان دهند. دجال از «دَجَل» به معنای زر اندود کردن مشتق شده است؛ زیرا دجال با پوشاندن حقیقت، آدمی را اغوا خواهد کرد. معنای یادشده این حُسن را دارد که با معنای کلمه سریانی اصلی چندان ناسازگار نیست (Robinson, 2001, vol.1: 107-108).

۲-۲. دجال در متون یهودی

آقای رایبسون با استناد به متون یهودی درباره دجال می‌گوید:

اگرچه یهودیان چشم به راهِ ظهور مسیح بودند؛ در هیچ جای تورات یا نوشته‌های یهودی، در فاصله زمانی بین تورات و انجیل، اشاره خاصی به دجال

نشده است. با همه این‌ها، شخصیت‌هایی در تورات، وجود دارند که می‌توانند دست‌مایهٔ باور به دجال قرار گیرند.

یهودیان نیز چون بابلیان و کنعانیان، عقیده داشتند که خداوند پیش از خلقت این جهان، گولی دریایی را مغلوب کرده است. به زعم برخی نویسندگان، آن غول هنوز در جایی خفته و سرانجام در جدالی آخرالزمانی به هلاکت خواهد رسید.

یهودیان احتمالاً پس از تماس با ایرانیان، به شیطان (در لغت به معنای دشمن) معتقد شدند که یکی از فرشتگان مقرب به شمار می‌رفت و وظیفه‌اش اتهام زدن به انسان‌ها است. شیطان بعدها در مقام اهریمن، با ماری که مرگ و نیستی را به جهان می‌آورد و «بلیعال» که بر همه انسان‌ها قدرت می‌یابد، معرفی می‌شود. به نظر برخی نویسندگان، بلیعال همان دشمن روز قیامت است که با آوردن نشانه‌ها و غرایب، بسیاری از افراد را پیش از نابودی نهایی خویش گمراه خواهد کرد.

در سفر تثبیه، پیامبری مانند موسی که اطاعتش واجب است، در مقابل پیامبر دروغین قرار گرفته که مردم را با آوردن نشانه‌ها و غرایب گمراه خواهد کرد. با وجود این، در روزگار عهد جدید برخی گروه‌ها، از قبیل فرقه‌های قمرانی، منتظر ظهور پیامبری خاص، مانند موسی بودند. پیامد انتظار مذکور این باور بود که یک یا چند پیامبر دروغین در آخرالزمان ظهور خواهند کرد (ibid:108).

۲-۳. دجال در روایات اسلامی

آقای رایبسون، با استفاده از روایات اسلامی درباره دجال چنین می‌نگارد:

روایات بسیاری در جوامع حدیثی اهل سنت درباره دجال وجود دارد. با کنار هم گذاشتن این روایات، تصویر زیر به دست می‌آید: دجال از پدر و مادری متولد شد که سی سال در انتظار تولد فرزند پسر بودند. او مردی تنومند با چهره‌ای گلگون و موهای مجعد انبوه است. درحال حاضر، در جزیره‌ای در مشرق به زنجیر کشیده شده و یکی از صحابه پیامبر ﷺ به نام «تمیم داری»، ادعا کرده او را در آن‌جا دیده است. دجال پس از جنگی شش-هفت ساله میان عرب‌ها و رومیان که با فتح قسطنطنیه به اوج خود می‌رسد، آزاد خواهد شد. ظهور او یکی از آیات الاهی دهگانه آخرالزمان است. دجال از خراسان در مشرق زمین خواهد آمد؛ بر خری سفید سوار خواهد شد و نخواهد توانست به مکه یا مدینه وارد شود. تصمیم

می‌گیرد به مدینه حمله کند؛ اما هنگامی که به کوه احد در حومه مدینه می‌رسد، فرشتگان صورت او را به جانب شام برمی‌گردانند. عیسی در دمشق فرود خواهد آمد و او را در بندر لیدای فلسطین به چنگ می‌آورد و با نیزه هلاکش می‌کند. گفته می‌شود که حضرت محمد ﷺ قبیله بنی تمیم را به سبب سرسختانه‌ترین مقاومتی که در برابر دجال خواهند کرد؛ دوست می‌داشت. بسیاری از جزئیات پیش گفته در احادیث شیعی هم آمده است؛ اما شیعیان بر این باورند که حضرت مهدی ﷺ نه حضرت عیسی ﷺ، دجال را هلاک خواهد کرد (ibid: 110-11).

۳. بررسی مقاله دجال

مقاله دجال نکات مثبت و منفی دارد:

۳-۱. ویژگی‌ها و امتیازات

وجوه قوت مقاله دجال بدین قرارند:

الف. آقای نیل رابینسون، مطالب مربوط به دجال را با رویکردی تطبیقی در کتاب مقدس و روایات اسلامی بررسی کرده است. این رویکرد تطبیقی، روش مناسبی برای پرداختن به موضوع یادشده است.

ب. آقای رابینسون در توضیح بعضی از مطالب مربوط به دجال، انصاف را رعایت کرده و در نقل مطالب، به ندرت نظر شخصی‌اش را آورده و بیش‌تر مطالب را با تحقیق و مستند ذکر کرده است.

ج. موضوعات در مقالهٔ دجال، دسته‌بندی و منسجم شده‌اند. نویسنده عنوان‌های جداگانه‌ای برای موضوعات نوشته‌اش قرار داده است.

۳-۲. کاستی‌ها و ضعف‌ها

در مقاله دجال وجوه ضعفی وجود دارد که در ادامه می‌آید:

۳-۲-۱. خروج دجال با هفتاد هزار کلاه‌دار یهودی اصفهانی

آقای رابینسون درباره همراهان دجال چنین اظهار می‌دارد:

هفتاد هزار یهودی کلاه‌دار اصفهانی در رکاب او خواهند بود (ibid: 110).

۳-۲-۱-۱. بررسی

در روایاتی که حاکی از خروج دجال همراه با هفتاد هزار کلاه‌دار یهودی هستند؛ ظهوری وجود ندارد که نشان دهد این هفتاد هزار تن کلاه‌دار، اصفهانی هستند (حاکم نیشابوری، ۱۴۰۶، ج ۲: ۱۶؛ ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۴: ۴۸۳ و هیثمی، ۱۴۲۱، ج ۲: ۲۴۸۷). نکته جالب توجه، آن که تغییر اندکی در گزارش کلمه «تیجان» در منابع وجود دارد و برخی منابع آن را «سیجان» نقل کرده‌اند. اگر کلمه تیجان جمع «تاج» درست باشد (ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۲: ۴۱۲)، ترجمه کلاه‌دار آقای رابینسون درست است؛ ولی اگر سیجان جمع «ساج» باشد که نوعی لباس به شمار می‌آید (ابویعلی موصلی، ۱۴۱۰، ج ۸: ۱۵۸ و طبرانی، ۱۴۱۷، ج ۱۱: ۱۶۱)؛ آن‌گاه ترجمه کلاه‌دار درست نیست.

۳-۲-۲. نابینا بودن چشم راست دجال

آقای رابینسون در مورد اوصاف ظاهری دجال می‌گوید:

چشم راست دجال نابیناست و همانند یک حبه انگور متورم، در کاسه چشم غوطه ور است (Robinson, 2001, vol.1: 110).

۳-۲-۲-۱. بررسی

بنابر مفاد برخی روایات، چشم چپ دجال نابیناست (ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۲: ۲۴۸؛ ج ۴: ۱۲۲ و ۲۶۱؛ طبرانی، ۱۴۰۴، ج ۷: ۲۲۰ و ابویعلی موصلی، ۱۴۱۰، ج ۸: ۲۹۳). بعضی روایات دیگر، دجال را فقط نابینا معرفی کرده و نابینایی چشم راست یا چشم چپ را مشخص نکرده‌اند (ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۴: ۱۰۹ و ج ۱۱: ۱۷). آقای رابینسون به هیچ یک از این مطالب اندک اشاره‌ای نکرده است.

۳-۲-۳. رؤیت دجال در شب معراج

آقای رابینسون درباره رؤیت دجال در شب معراج می‌نویسد:

دجال در شب معراج پیامبر ﷺ، خود را به آن حضرت نشان داد (Robinson, 2001 vol.1: 110).

۳-۲-۱. بررسی

برخلاف نظر رایینسون، مطابق روایت منقول از عبدالله بن مسعود: پیامبر اکرم ﷺ در شب معراج دجال را رویت نفرمود، بلکه حضرت عیسیٰ علیه السلام را در آن شب مشاهده کرد که وی مطالبی درباره دجال برای پیامبر ﷺ بیان نمود (ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۷: ۴۱۰).

۳-۲-۴. نقش بستن کلمه کافر بر پیشانی دجال

آقای رایینسون در توصیف دجال می‌نگارد: کلمه «کافر» بر پیشانی دجال نقش بسته است (Robinson, 2001, vol.1: 110).

۳-۲-۴-۱. بررسی

ابن عباس، صحابی بزرگ پیامبر ﷺ، نقش بستن کلمه «کافر» بر پیشانی دجال را رد کرده است. هنگامی که مطلب مذکور به وی گزارش شد، او آن را انکار کرد و گفت: چنین چیزی را نشنیده است (ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۵: ۴۰۳-۴۰۴). به نظر می‌رسد گفته ابن عباس به واقعیت نزدیک‌تر باشد؛ زیرا اگر واقعاً بر پیشانی دجال کلمه کافر نقش بسته باشد، بدین سبب است که خداوند متعال می‌خواهد با این نشانه، مردم را از گرایش به وی منصرف کند. در این صورت، روایاتی که گرایش زیاد مردم را به دجال نشان می‌دهد، توجیه پذیر نخواهند بود.

۳-۲-۵. معجزات دجال

آقای رایینسون درباره معجزات دجال می‌گوید:

دو نهر: نهری از آب و نهری از آتش در کنار دجال خواهد بود. مردم به وی ایمان خواهند آورد؛ زیرا او معجزاتی از خود نشان می‌دهد و آب و نان و گوسفندان فراوان به همراه خواهد آورد (Robinson, 2001, vol.1: 110).

۳-۲-۵-۱. بررسی

انتساب معجزه به دجال را نمی‌توان پذیرفت؛ زیرا به حکم عقل، اگر خداوند معجزه‌ای را در دست دجال (که انسانی گمراه است)، قرار دهد؛ خود باعث گمراهی مردم گردیده و این امر با حکمت و

هدایت‌گری خداوند منافات دارد (نجمی، ۱۳۶۰: ۳۷؛ مصباح یزدی، ۱۳۷۸: ۲۷۴ و مطهری، ۱۳۵۷: ۱۲). معجزه فقط و فقط از آن پیامبران و امامان علیهم‌السلام است (سبحانی، ۱۴۱۹: ۴۰۰).

۳-۲-۶. یکی انگاشتن ابن صیاد با دجال

آقای رابینسون می‌نویسد:

پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم به یکی از یهودیان اهل مدینه به نام ابن صیاد ظنین شد که وی دجال است (Robinson, 2001, vol.1: 110).

۳-۲-۱. بررسی

بنابر برخی روایات، ابن صیاد یهودی نبوده، بلکه مسلمان به شمار می‌آید (نیشابوری، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۴۱ و ترمذی، ۱۴۰۳، ج ۴: ۵۶۶). در روایات متعددی نقل شده که روزی ابوسعید خدری با ابن صیاد همسفر بود. ابوسعید خدری می‌پنداشت که وی دجال است؛ اما ابن صیاد در پاسخ به او چنین استدلال کرد که پیامبر اکرم صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم فرمود: دجال فرزند ندارد و به مکه و مدینه وارد نمی‌شود؛ درحالی که من هم فرزند دارم و هم از مدینه می‌آیم و به سوی مکه می‌روم (ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۲: ۸، ۳۲ و ۳۲۲؛ نیشابوری، ۱۳۷۴، ج ۴: ۲۴۱ و ترمذی، ۱۴۰۳، ج ۴: ۵۶۶).

چنان که گذشت، آقای رابینسون، پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم را نسبت به این مطلب که آیا ابن صیاد همان دجال است، دارای تردید دانسته است. انتساب شک به پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم در احکام شرعی و غیر آن از دیدگاه امامیه شایسته نیست و جزء احادیث صحیح به شمار نمی‌آید. باتوجه به قرائن پیش گفته، به دست می‌آید که ابن صیاد دجال نبوده، بلکه وی از مسلمانان صدر اسلام محسوب می‌شده و با مسلمانان نشست و برخاست داشته است.

۳-۲-۷. ایمنی از شر دجال با تلاوت سوره کهف

آقای رابینسون درباره ایمن ماندن از شر دجال اظهار می‌دارد:

پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم وعده داد که تلاوت ده آیه اول یا آخر سوره کهف، باعث ایمن ماندن از شر دجال خواهد بود (Robinson, 2001, vol.1: 111).

۳-۲-۷-۱. بررسی

روایاتی که گویای ایمنی از شرّ دجال با تلاوت سوره کهف هستند، به دو دسته تقسیم می‌شوند:
الف. روایاتی که تلاوت ده آیه اول سوره کهف را موجب ایمن ماندن از شرّ دجال می‌دانند (بیهقی، ۱۴۲۳، ج ۴: ۴۲۳؛ حاکم نیشابوری، ۱۴۰۶، ج ۸: ۳۶؛ ابن حنبل، ۱۴۲۰، ج ۴: ۱۸۹ و صاغانی، ۱۹۸۹، ج ۱: ۲۹۰).

ب. روایاتی که در آن‌ها، قرائت آیات پایانی سوره کهف عامل مصونیت بخش، از فتنه دجال عنوان شده است (ابن بلبان فارسی، ۱۴۱۴، ج ۴: ۶۵ و بوصیری، ۱۹۹۸، ج ۶: ۷۵).
بررسی دو دسته روایات پیش گفته، نشان می‌دهد که روایات دسته اول صحیح بوده و روایات دسته دوم به علت ضعف سند پذیرفتنی نیستند (البانی، ۱۴۱۲، ج ۳: ۳۳۵). نکته مهمی که رایبسون به آن اشاره نکرده، آن است که منابع شیعی، قرائت سوره قارعه را موجب ایمن ماندن از فتنه دجال دانسته‌اند (حر عاملی، ۱۴۰۳، ج ۳: ۱۵۳).

نتیجه گیری

بررسی مقاله دجال نوشته آقای رایبسون نشان می‌دهد که در آن، انسجام مطالب و ارتباط موضوعات مطرح شده رعایت گردیده است. وی در توضیح بعضی از مطالب مربوط به دجال، انصاف را رعایت کرده و در ذکر مطالب، به ندرت نظر شخصی‌اش را آورده و بیش‌تر آن‌ها را با تحقیق و مستند ذکر کرده است. پژوهش آقای رایبسون، گویای تتبع بسیار وی در منابع اسلامی است؛ اما اشتباهات غیرقابل اغمازی که از او سرزده، نشان می‌دهد که وی به همه منابع معتبر اسلامی مربوط به دجال دسترسی یا اشراف نداشته است. استناد رایبسون به برخی روایات ضعیف اسلامی، باعث شده تا وی اشتباهاتی در مورد پاره‌ای از مطالب مربوط به دجال مرتکب گردد که همین نقیصه از اعتبار پژوهش او می‌کاهد.

منابع

١. ابن بلبان فارسی، علاء الدین علی (١٤١٤ق). صحیح ابن حبان بترتیب ابن بلبان، بیروت، مؤسسة الرسالة.
٢. ابن حنبل، أحمد (١٤٢٠ق). مسند، بیروت، مؤسسة الرسالة.
٣. ابوعلی موصلی، احمد بن علی (١٤١٠ق). مسند، بیروت، دار المأمون للتراث.
٤. البانی، محمد ناصرالدین (١٤١٢ق). سلسلة الاحادیث الضعیفة والموضوعه، ریاض، مكتبة المعارف.
٥. بوصیری، أحمد بن أبی بكر (١٩٩٨م). اتحاف الخیرة المهرة بزوائد المسانید العشرة، ریاض، مكتبه الرشد.
٦. بیهقی، أحمد بن حسین (١٤٢٣). شعب الإیمان، بیروت، دار الکتب العلمیه.
٧. ترمذی، محمد بن عیسی (١٤٠٣ق). سنن، تحقیق: عبدالوهاب عبداللطیف، بیروت، دارالفکر.
٨. حاکم نیشابوری، محمد بن عبدالله (١٤٠٦ق). مستدرک علی الصحیحین، بیروت، دارالمعرفه.
٩. حر عاملی، محمد بن حسن (١٤٠٣ق). وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
١٠. سبحانی، جعفر (١٤١٩ق). حدیث النبوی بین الروایه و الدرایه، قم، مؤسسة الامام الصادق علیه السلام.
١١. الصاغانی، حسن بن محمد (١٩٨٩م). الجمع بین الصحیحین البخاری و مسلم، بیروت، موسسه الکتب الثقافیه.
١٢. طبرانی، سلیمان بن احمد (١٤٠٤ق). المعجم الکبیر، بیروت، دار احیاء التراث العربی.
١٣. _____ (١٤١٧ق). المعجم الأوسط، تحقیق: طارق بن عوض الله بن محمد، قاهره، دار الحدیث.
١٤. کریمی نیا، مرتضی (١٣٩١). کتابشناسی مطالعات قرآنی در زبان های اروپایی، قم، موسسه فرهنگی ترجمان وحی.
١٥. مصباح یزدی، محمد تقی (١٣٧٨). آموزش عقاید، قم، دارالثقلین.
١٦. مطهری، مرتضی (١٣٥٧). وحی و نبوت، تهران، صدرا.
١٧. نجمی، محمد صادق (١٣٦٠). شناخت قرآن، قم، مدینه العلم.
١٨. نیشابوری، مسلم بن حجاج (١٣٧٤ق). الجامع الصحیح، تحقیق: محمدفواد عبدالباقی، بیروت، دار الجیل.
١٩. هیشمی، علی بن أبو بكر (١٤٢١ق). غایة المقصد فی زوائد المسند، بیروت، دارالکتب العلمیه.
20. Bowen, Denna Lee (2001). «Birth», *Encyclopaedia of the Qurān*, Leiden, Brill.
21. Robinson, Neal (2001). «Antichrist», *Encyclopaedia of the Qurān*, Leiden, Brill.
22. _____ (2001). «Clay», *Encyclopaedia of the Qurān*, Leiden, Brill.
23. _____ (2001). «Crucifixion», *Encyclopaedia of the Qurān*, Leiden, Brill.
24. _____ (2003). «Jesus», *Encyclopaedia of the Qurān*, Leiden, Brill.